

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ САЙЛАУДЫ БАҚЫЛАУ
Қазақстан Республикасы, Кезектен тыс парламенттік сайлау
15 қаңтар 2012 жыл

АЛДЫН АЛА ШЕШІМДЕР МЕН ҚОРЫТЫНДЫЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМДЕМЕ

Астана, 16 қаңтар 2012 жыл – Бұл алдын ала шешімдер мен қорытындылар туралы мәлімдеме ЕҚЫҰ Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі бюросы (ДИАҚБ), ЕҚЫҰ Парламенттік Ассамблеясы (ЕҚЫҰ ПА) және Еуропа Кеңесі Парламенттік Ассамблеясы (ЕКПА) бірлесіп жасаған ортақ еңбегінің нәтижесі болып табылады.

Қысқа мерзімді бақылау миссиясын басқару үшін ЕҚЫҰ Қызметіндегі Төрағасы ЕҚЫҰ ПА Делегациясының Басшысы Жоао Соарешті (Португалия) Арнайы Үйлестіруші етіп тағайындады. Элса Пападимитриу (Греция) ЕКПА қысқа мерзімді делегациясына басшы болды. Миклош Харасты (Венгрия) ЕҚЫҰ/ДИАҚБ 13 желтоқсанда өз қызметін бастаған Сайлауды бақылау миссиясының (СБМ) Басшысы.

Бұл бағалау сайлаудың ЕҚЫҰ міндеттемелеріне, сондай-ақ ұлттық заңнамаға сәйкес келгендігін анықтау үшін жасалды. Жергілікті билік органдарының депутаттығына сайлау кезектен тыс парламенттік сайлаумен қатар өткізілді және соңғысының өткізілуіне тигізілген ықпал шегінде ғана жергілікті билік органдарының сайлау барысына бақылау жүргізілді. Бұл алдын ала шешімдер мен қорытындылар туралы мәлімдеме сайлау процесі аяқталғанға дейін жасалады. Сайлау туралы түпкілікті қорытынды, ішінара, сайлау процесінің қалған кезеңдерінің өткізілуіне, атап айтқанда, дауыстардың саналуына және нәтижелердің шығарылуына, және сайлаудан кейін келіп түсуі мүмкін шағымдар мен апелляцияларды қарастыруға байланысты болады. Сайлау барысы аяқталғаннан сегіз апта өткеннен кейін ЕҚЫҰ/ДИАҚБ барынша жетілдірілуді көздейтін ұсынымдарды қамтитын жан-жақты қорытынды есеп шығарады. ЕҚЫҰ ПА өз есебін Вена қаласында өтетін қысқы кездесуінде тапсырады. ЕКПА делегациясы өз есебін 9 наурыз күні Париждегі өзінің тұрақты комитетіне тапсырады.

АЛДЫН АЛА ҚОРЫТЫНДЫЛАР

Қазақстанның демократиялық процестерін нығайтудағы және сайлауды халықаралық стандарттарға сәйкес өткізудегі өкіметтің белгілеген мақсатына қарамастан, 15 қаңтар күні болып өткен кезектен тыс парламенттік сайлау демократиялық сайлаудың түбегейлі қағидаларына сәйкес келмеді. Олар техникалық жағынан жақсы ұйымдастырылды және парламентте кем дегенде екінші партияны өкілдік етуге негізделген заңға кейбір өзгертулер енгізілді; дегенмен, демократиялық институттардың қызмет етуіне алғышарт болып табылатын шынайы плюралистік сайлауды өткізудің қажетті шарттары билік органдарымен орындалмады. Партияларға дауысқа түсуге жол берілмей, үміткерлер тіркеуден алып тасталынды. Бәсекелестікке шектеу қоятын әкімшілік тосқауылдарды жойып, азаматтардың негізгі құқықтарын қорғайтын реформалар қабылдау қажет.

Құқықтық базада ЕҚЫҰ міндеттемелерімен және басқа да халықаралық стандарттармен үлкен қарама-қайшылықтар әлі де орын алуда, олардың ішінде жиналыстар өткізу еркіндігіне қойылған теңсіз шектеулер, ақпараттың еркін таратылуы және бірлестіктердің еркіндігі. Бірқатар саяси партияның сайлау сайысынан шығарылып тасталуы сайлаудың бәсекелестігін төмендетті. Қоғамдық пікір таластар шектеулі болды және БАҚ өзін-өзі цензурау жағдайында қызмет етті. Жаңаөзенде орын алған келеңсіз оқиғалар мен төтенше жағдайдың жариялануы науқан мәселесіне айналды.

* Осы аралық есеп ағылшын және орыс тілдерінде қол жетерлік. Бұл құжаттың ағылшын тіліндегі нұсқасы ғана ресми нұсқасы болып табылады.

Азаматтардың төтенше жағдайға бағынышты болған үгіт-насихат жүргізу құқықтарына қойылған шектеулер ұзартылғанымен, Президент Конституциялық Кеңестің ұсынысын кері қайтарып, ОСК Жаңаөзен қаласында сайлаудың белгіленген күні сайлау өткізу шешімін қабылдады.

Кандидаттардың сайлану құқығына қойылған шамадан тыс шектеулер, тәуелсіз үміткерлерге дауысқа түсуге және партияларға сайлау блоктарын құруға салынған тыйымдар әлі де бар. 2007 жылғы парламенттік сайлаудан кейін құқықтық базаға енгізілген түзетулерде кейбір жағымды жетілдірулер, сондай-ақ Қазақстанның халықаралық міндеттемелеріне қайшы келетін өзгертулер байқалады. Парламентте көп партиялы өкілдік ету мақсаты мақтауға тұрарлық болғанымен, шынайы көп партиялы өкілдік етуге кепілдік беру үшін жеті пайыздық барьерді азайту сияқты басқа заңды шараларды қарастырған жөн.

Кейбір партиялар Әділет Министрлігімен әлі де тіркелмеген. Басқа партияның әрекеті сотпен уақытша тоқтатылды, бұл оның сайлауға мүлдем қатыса алмауына себепкер болды. Сайлау күні жақындаған сайын Орталық Сайлау Комиссиясы (ОСК) басқа партияның кандидаттар тізімін, сондай-ақ бірқатар үміткерді түрлі партиялық тізімдерден тіркеуден алып тастады. Партиялар тіркеуден іріктеу жүйесімен шығарылса, кандидаттарды салық төлеу себептерімен тізімнен алып тастау барысы тиісінше өткізілген жоқ.

Сайысқа түсуге рұқсат алған саяси партиялар жергілікті билік органдарының араласуынсыз үгіт-насихат жүргізу мүмкіндігіне ие болды. «Нұр Отан» партиясының үгіт шаралары едәуір байқалды. Сайлаудың ресми жариялары мен Қазақстан тәуелсіздігінің 20 жылдығының жарнамалары «Нұр Отанның» үгіт материалдарына ұқсас болды. Бұл жағдай шынымен де мемлекет пен партияның айырмашылығын көзге көрінбейтін қылды.

БАҚ-тың өзін-өзі цензурауы ақпаратты заңсыз түрде жария етудің қылмыстандырылуының және ақпаратты заңсыз жария етуге байланысты азаматтық істерде талап етілген шамадан тыс залалдардың нәтижесінде болды. БАҚ өкілдері теледидардағы саяси алуан түрлілік жайлы ақпараттың таратылуына үгіт науқаны кезінде ғана жол берілетінін мәлімдеді. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ БАҚ-қа жасаған мониторингісі сайлау жарнамаларында үгіттеу іс-шаралары жөніндегі есептер мен ақылы жарнамалар басым болғандығын көрсетті. Сұхбаттар мүлдем болған жоқ. Сайысқа түскен партиялар бір телевизиялық пікір таласқа қатысты. Бұл жағдай дауыс берушілердің толық ақпарат негізінде дұрыс шешім қабылдау мүмкіндігін шектей отырып, БАҚ-тың саяси баламалар туралы әділ әрі ашық пікір алмасуды қамтамасыз ету қабілетіне күмән келтірді.

ОСК сайлауға арналған техникалық дайындықтарды ойдағыдай жүзеге асырып, заңмен белгіленген мерзімдерге сәйкес келді. Бірқатар мысалдарда ОСК алқалы дауыс бергенге дейін шешім қабылдаған, бұл заңға қайшы келеді. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ бақылаушылары көптеген реттерде басқа партиялар немесе қоғамдық бірлестіктер тағайындаған төмен тұрған комиссия мүшелері расында «Нұр Отан» партиясының мүшелері екендігін және, көбінесе, «Нұр Отаннан» ұсынылған комиссия төрағалары болып шыққандығын айтып жеткізді.

«Сайлау туралы» заң сайлау комиссияларында плюралистік өкілдік етуге кепілдік бермейді. Бұл сайлау тараптарының төмен тұрған сайлау комиссияларының әділдігіне күмән келтіруіне әкеліп соқты.

Ұлттық заңнамамен сайлау дауларын шешуге арналған бірыңғай иерархиялық құрылым көзделмеген және олар бойынша сот шешімін шығару барысы қайшы әрі толықтай айқын емес. ОСК мен прокуратураларға келіп түскен шағымдарды шешуге берілген уақыт үнемі заңмен белгіленген мерзімнің шегінен шықты. Бірқатар сайлау қатысушылары мен азаматтық қоғам қызметін бақылаушылар сайлау дауларын реттеу кезінде сайлаудың ұйымдастырылуының, соттар мен прокуратуралардың тәуелсіздігі мен әділдігіне деген өздерінің сенімсіздігін білдірді.

Халықаралық бақылаушылар әйелдердің саяси өмірде көбірек қатыса алу мүмкіндігін атап айтты.

* Осы аралық есеп ағылшын және орыс тілдерінде қол жетерлік. Бұл құжаттың ағылшын тіліндегі нұсқасы ғана ресми нұсқасы болып табылады.

Заңның халықаралық және жергілікті бақылауды қамтамасыз ететіні айта кетерлік жайт. Бірқатар жергілікті топ сайлауға мониторинг жүргізуге белсенді қатысты. ОСК сайлау барысындағы ашықтыққа септігін тигізетін түрлі ұйымдардан 819 халықаралық бақылаушыны аккредиттеді.

Жалпы, бақылаушылар сайлау учаскелеріндегі ашылу және дауыс беру деңгейін оң бағаласа, жалған дауыс беру жағдайлары байқалып, дауыс санау процестерінде ашықтық пен рәсімнің сақталуы айтарлықтай жетіспеді. Соның нәтижесінде көптеген жағдайларда бақылаушыларда дауыс берушілердің шынайы таңдау жасағандығын анықтау мүмкіндігі болмады.

АЛДЫН АЛА ШЕШІМ

Алғышарттар

53 депутат Парламенттің төменгі палатасы Мәжілісті тарату туралы өтініш жазғаннан кейін Президент кезектен тыс парламенттік сайлауды 2012 жылдың 15 қаңтарына белгіледі.¹ Олар тарату себептерінің бірі ретінде 2012 жылы күтіліп отырған экономикалық дағдарысты келтірді. Олардың ойынша, экономикалық дағдарыс кезінде үкімет сайлау өткізуге дайындалғанның орнына экономикалық мәселелерді шешуді көздегені жөн.²

Қазіргі уақытта Әділет Министрлігімен (ӘМ) он саяси партия тіркелген. ӘМ бірер жылға бірнеше басқа саяси партияларды тіркеуден бас тартты.³ Қазақстанның Коммунистік Партиясының қызметі 2011 жылдың қазанындағы сот шешімімен уақытша тоқтатылып, енді бұл партия осы сайлауға қатыса алмайды.⁴

Соңғы парламенттік сайлау 2007 жылдың 18 тамызында болып өтті, оның кезінде «Нұр Отан» партиясы 88 пайыз дауысқа ие болды.⁵ Парламентте өкілдік ету үшін ешбір партия жеті пайыздық барьерден өте алмады.

Сайлау жүйесі және құқықтық база

Қазақстан Парламенті екі палаталы, оның төменгі палатасы (Мәжіліс) 107 мүшеден, ал төте сайланатын жоғарғы палатасы (Сенат) 47 мүшеден тұрады.⁶ Мәжілістің тоқсан сегіз депутаты тікелей пропорционалдық өкілдік жүйе бойынша партиялық тізімдермен бес жылдық мерзімге жалпы ұлттық негізде сайланады. Мәжілістің қалған тоғыз депутатын Қазақстан халқы Ассамблеясы (ҚХА) сайлайды.⁷ Конституция императивтік мандатты көздейді: депутаттар партиядан кетсе немесе

¹ Конституцияға сәйкес Президент Парламентті кез келген уақытта тарата алады. 2012 жылғы сайлау осымен қатарынан үшінші рет кезектен тыс өткізілетін сайлау болды.

² <http://www.parlam.kz:80/Parliament/ru/mazhilis/news-details/id391/2/1>.

³ 2005 жылы құжаттарды тапсырумен байланысты «техникалық» проблемалардың негізінде «Алға» партиясын тіркеуден бас тартылды. «Алға» соңғы рет 2009 жылы тіркелуге өтініш білдірді, бірақ оның өтініші мүшелер тізіміндегі ақаулықтар негізінде кері қайтарылды. Қалған екі партия, «Халық Рухы» және «Ата Мекен» партияларын, осының алдында мүшелер тізімімен байланысты осындай проблемалардың негізінде тіркеуден бас тартылды. Әділет Министрлігі ЖСДП мен «Азат» демократиялық партиясын қосудан соңғы партияның ыдырауына байланысты техникалық қиындықтар себебінен бас тартты.

⁴ Коммунистік Партияның қызметі 2011 жылғы 4 қазандағы сот шешімімен алты айға уақытша тоқтатылды. Партия қызметінің тоқтатылуы партия басшысының «Халық Майданы» атты тіркелмеген саяси бірлестіктің қызметінде қатысуы салдарынан болды. 2011 жылғы 4 қазандағы партияның қызмет етуін тоқтату туралы аудандық соттың шешімі 24 қазан күні Алматының апелляция соты тарапынан қолдау тапты.

⁵ Сайлаушылардың 64.8 пайыздық қатысуы жарияланды.

⁶ Республиканың 14 аймағының әрқайсысының, сондай-ақ Астана мен Алматы қалаларының мәслихаттары екі сенатордан сайлайды. Бұған қоса, Президент 15 сенаторды сайлайды.

⁷ Бұл «ұлттық заң шығарушы органның кемінде бір палатасындағы барлық орындарға тікелей дауыс беруде еркін сайлануды» қамтамасыз ететін 1990 жылғы ЕҚЫҰ Копенгаген Құжатының 7.2 бабына қайшы келеді.

* Осы аралық есеп ағылшын және орыс тілдерінде қол жетерлік. Бұл құжаттың ағылшын тіліндегі нұсқасы ғана ресми нұсқасы болып табылады.

шығарылса, не партия өз қызметін тоқтатса, өз мандатынан айырылады.⁸ Тәуелсіз кандидаттық пен сайлау блоктарын құруға рұқсат берілмейді.⁹ Кандидаттардың тізімдері алфавиттік тәртіпте құралады, бірақ түпкілікті нәтижелерді жариялағаннан кейін ғана жеті пайыздық барьерден асқан партиялардың билеуші органдары қандай кандидаттар мандат алатындығын шешеді.¹⁰ 2009 жылғы түзетулерге сәйкес бір партия ғана жеті пайыздық барьерден асқан жағдайда жиналған дауыстар саны бойынша екінші болған партияға Мәжілісте кемінде екі орын беріледі.¹¹

Сайлау ең алдымен Конституциямен, «Сайлау туралы» Конституциялық заңмен («Сайлау туралы» заңмен), сондай-ақ, ОСК қосымша нұсқауларымен реттеледі.¹² 2007 жылғы парламенттік сайлаудан бергі құқықтық базаға жасалған өзгертулер саяси партияны тіркеу шарттарының айтарлықтай жеңілдетілуін¹³, халықаралық бақылаушылар артықшылықты бақылау тәжірибесіне ие болу талабын алып тасталуын, және жария ету жауапкершілігіне қатысты бірнеше түзетулерді қамтиды.¹⁴ Заңдағы осы өзгертулерге қарамастан, ЕҚЫҰ/ДИАҚБ бірқатар басты ұсынымдарды жолдауда.

Кейбір түзетулер Қазақстанның халықаралық міндеттемелеріне қарама-қайшы. Атап айтқанда, 2009 жылғы өзгерту кандидаттың сайлану құқығына қосымша талаптар қойды. Соның нәтижесінде, күші жойылмаған сотталғандығы бар, сондай-ақ жемқорлықпен байланысты қылмыстар немесе әкімшілік құқық бұзушылық үшін сотталған азаматтар депутаттыққа сайлануға құқығы жоқ. Екі жағдайда да шектеу жасалған қылмыстарының немесе құқық бұзушылықтың ауырлық дәрежесіне қарамастан қолданылады.¹⁵

Құқықтық базада Қазақстанның ЕҚЫҰ міндеттемелерімен қарама-қайшылықтар әлі де орын алуда, олардың ішінде жиналыстар еркіндігіне қойылған тиіссіз шектеулер және сөз бостандығы.¹⁶

⁸ Бұл мүше мемлекеттер «демократиялық парламенттік және конституциялық рәсімдерге сәйкес заңмен белгіленген тәртіпте заңмен талап етілетін қажетті дауыс санын жинаған кандидаттар тиісті тәртіппен лауазымға ие болады және мерзімі аяқталғанша немесе басқа жолдармен мерзімі біткенше қызметін атқаруды көздейді» деп талап ететін 1990 жылғы ЕҚЫҰ Копенгаген Құжатының 7.9 бабына қайшы келеді.

⁹ Бұл «мүше мемлекеттер тәуелсіз негізде немесе саяси партиялар не ұйымдардың өкілдері ретінде ешбір кемсітушіліксіз саяси немесе мемлекеттік қызмет атқару үшін азаматтардың құқығын [...] ескереді» деп айтатын ЕҚЫҰ Копенгаген Құжатының 7.5 бабымен сәйкес келмейді.

¹⁰ Бұл механизм Копенгаген Құжатының 7.9 бабымен сәйкес келу мәселесі сұрақ туғызады. 8 сілтемені қараңыз.

¹¹ Орындардың максималдық саны екі жағдайға байланысты: дауысқа түсетін партиялардың жалпы саны және әр партия жинаған дауыс саны.

¹² Сайлауға қатысты басқа заңнамаға «Саяси партиялар туралы» заң және «Бейбіт жиналыстар туралы» заң жатады.

¹³ Тіркеуге қажетті партия мүшелерінің саны 50,000-нан 40,000-ға дейін азайтылды. Бұған қоса, 2009 жылы толықтырылған «Саяси партиялар туралы» заң егер партия жарамды қолтаңбалардың жеткілікті санын тапсырған жағдайда жарамсыз қолтаңбалардың саны тіркеуден бас тарту себебі ретінде пайдаланылмайтындығын көздейді. Бұдан әрі, партияны тіркеуге қажетті құжаттарды тапсырудың соңғы мерзімі 4 айға дейін ұзартылған. Осы өзгертулерге қарамастан тіркелген партиялардың саны 2007 жылдан бері өскен жоқ.

¹⁴ Ақпаратты заңсыз жария ету және атына кір келтіргені үшін қылмыстық жауапқа қайталанған заң бұзушылықтар болған жағдайда ғана тартуға болады, және БАҚ-қа қарсы моральдік нұқсан келтіргені үшін шағымды заңды тұлғалар емес, жеке тұлғалар ғана жасай алады.

¹⁵ Бұл тәжірибе 1990 жылғы ЕҚЫҰ Копенгаген Құжатының 24 бабында көзделген пропорционалдық қағидасына қайшы келеді: «демократиялық қоғамда құқықтар мен бостандықтың кез-келген шектелуі қолданыстағы заңнаманың міндеттеріне қатысты болуға және сол заңнаманың мақсатына қатаң түрде пропорционалды болуға тиіс.»

¹⁶ Басқа жағдайлармен қатар, қоғамдық жиналысты өткізу үшін 10 күн бұрын алдын ала растама алу талабы, оларды өткізу орындарына қатысты шектеулер, жиналыстарға рұқсат беру немесе олардың жерін/уақытын өзгерту үшін билік органдарына берілген шексіз уәкілеттер, жеке тұлғалардың ар-намысын қорғау бойынша ережелер (бірінші кандидат екінші кандидаттың атына кір келтірген жағдайда бірінші кандидатты тіркеуден алып тастауды қосқанда), Президент пен басқа лауазымды тұлғалардың ар мен намысын арнайы қорғауға

* Осы аралық есеп ағылшын және орыс тілдерінде қол жетерлік. Бұл құжаттың ағылшын тіліндегі нұсқасы ғана ресми нұсқасы болып табылады.

Парламентке депутат болу үшін сол елде он жыл тұрақты тұру талабы көзделген; тұрғылықты жерде тұру талабы Қазақстанның міндеттемелеріне сәйкес келмейді.¹⁷ Құқықтық базада саяси партиялар мен үміткерлерді теңсіз негізде тіркемеу және тіркеуден алып тастауды рұқсат ететін ережелер бар.¹⁸ «Сайлау туралы» заң шағымдар мен апелляцияларды қарастырған кезде не тиісті процеске кепілдік бермейді, не сайлау комиссияларында плюралистік өкілдік етуді көздемейді.

Сайлауды ұйымдастыру

Сайлау төрт деңгейлі сайлау комиссияларымен ұйымдастырылады. Сайлауды ұйымдастыру құрамы ОСК, 16 Облыстық Сайлау Комиссиялары (ОСК),¹⁹ 207 Аумақтық Сайлау Комиссиялары (АСК), және 9,764 Учаскелік Сайлау Комиссияларынан (УСК) тұрады. ОСК 46 мемлекеттегі дипломатиялық өкілдіктерде елден тыс дауыс беру үшін 56 арнайы УСК құрды. Әр сайлау комиссиясының бес жылдық мерзімге тағайындалатын жеті мүшесі бар. ОСК - тұрақты орган,²⁰ ал төменгі деңгейдегі комиссиялар сайлау кезеңінде ғана қызмет етеді. Қазіргі сайлау комиссиялары 2009 жылдың сәуір айында құрылған.

ОСК сайлауға арналған техникалық дайындықтарды ойдағыдай жүргізіп, заңмен белгіленген мерзімдерге сәйкес келді. ОСК мен төмен тұрған комиссиялар қажетті ақпаратпен қамтамасыз етіп, ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ-мен жақсы қарым-қатынас орнатуда. ОСК отырыстары бақылаушылар мен БАҚ-қа ашық. Демек, кейбір жағдайларда ОСК тиісті отырысқа дейін шешім қабылдап, дауыс берді. Бұл заңмен талап етілетін отырыстардың жария сипаты мен шешім қабылдаудың алқалығын жоққа шығарды. Осындай жағдайларда отырыстар рәсімдік формальдылықпен шектеліп, олар ашықтық пен айқындық сипатынан айырылды.

Төмен тұрған комиссиялардың мүшелері саяси партиялар немесе қоғамдық бірлестіктер не жоғары тұрған сайлау комиссиялары кандидатты ұсынуы негізінде тиісті мәслихаттармен (жергілікті атқарушы органдармен) тағайындалады. Жоғары тұрған сайлау комиссиялары сайлау алдындағы кезеңде төмен тұрған комиссияларға уақытша мүшелерді тағайындай алады. Әр тіркелген партия әр комиссияға бір кандидат (олардың саяси партия мүшесі болуы міндетті емес) ұсынуға хақылы. Бұл ереже ОСК-на қатысы жоқ, өйткені ол Президент, Сенат және Мәжіліс тағайындайтын мүшелерден тұрады. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ бақылаушылары көптеген жағдайларда басқа партиялар немесе қоғамдық бірлестіктер ұсынған мүшелер, негізінен, «Нұр Отан» партиясының мүшелері екендігін айтты.²¹ Бұл жағдай комиссия төрағалары арасында «Нұр Отан» мүшелерін шамадан тыс өкілдік етумен қатар сайлау тараптарының алдында төмен тұрған комиссияларының әділдігін жоққа

қатысты нормалар, жала жабуды қылмыс деп танитын ережелер. Осы шектеулер 1990 жылғы ЕҚЫҰ Копенгаген Құжатының тиісінше 9.2 және 9.1 баптарына сәйкес келмейді.

¹⁷ БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі Комитеттің 25 Жалпы ұсынымдарының 15 бабында «дауысқа түсу құқығына қойылған шектеулерге...әділ және негізді критерий бойынша жол берілуге тиіс. Сайлауға қатысу құқығы бар адамдар білімі, тұрғылықты жері немесе шыққан жері, немесе саяси партиядағы мүшелігі сияқты негізсіз немесе кемсітушілік талаптармен тізімнен шығарылмауға тиіс» деп айтылады.

¹⁸ Мысал үшін, «Саяси партиялар туралы» заңның 13 бабына сәйкес заң бұзушылықтың күрделілігін анықтамай саяси партия заңнаманы бұзған жағдайда 6 айға дейін осы партияның қызметі тоқтатылуға жатады. Сол сияқты, «Сайлау туралы» заңның 89 бабына сәйкес партия үгітті ерте жүргізген жағдайда немесе партия партиялық тізімді ұсыну ережелерін бұзған жағдайда бұның құрамында тәртіп бұзушылықтың бар болуын нақты көрсетпей ОСК партияны партиялық тізімнен шығара алады. Іс жүзінде осы сайлау кезінде және оған дейін осы және ұқсас ережелердің қолданылуы кейбір партиялар мен үміткерлердің сайлау сайысынан шығарылуына әкеп соқты.

¹⁹ 14 облыстың әрқайсысында, Астана және Алматы қалаларында бір-бір ОСК-дан бар. «Сайлау туралы» заңда ОСК АСК-на қатысты, ал тәжірибеде олар жоғары деңгейді білдіреді.

²⁰ ОСК Төрағасы мен ОСК екі мүшесін Президент тағайындайды, ал Сенат пен Мәжіліс әрқайсысы екі мүшеден тағайындайды.

²¹ Осындай жағдайлар Алматы қаласында, Алматы, Қарағанды, Қостанай және Павлодар облыстарында тіркелді.

* Осы аралық есеп ағылшын және орыс тілдерінде қол жетерлік. Бұл құжаттың ағылшын тіліндегі нұсқасы ғана ресми нұсқасы болып табылады.

шығарды.²² Кейбір облыстарда жергілікті атқарушы органдар мен сайлау комиссиялары арасындағы айырмашылық анық бола қойған жоқ.²³ Бірқатар сұхбат берушілер сайлаудың ұйымдастырылу барысының әділдігіне сенімсіздік білдірді.

Сайлау комиссияларының мүшелері 2009 жылы тағайындалғаннан бері, кезектен тыс сайлауды жариялағаннан кейін де бірқатар тағайындаулар орын алды.²⁴ Алайда, қызмет ауыстыру барысы не тиісінше, не айқын түрде жүргізілген жоқ.²⁵ Саяси партиялар сайлау комиссияларында өкілдік етпестен сайлау кезеңіне дауыс бермейтін өкілдерін тағайындау құқығына ие болды. Алайда, ОСК бұл ереже ОСК-ның өзіне емес, төмен тұрған сайлау комиссияларына ғана қолданылатыны туралы өз алдыңғы ұстанымын қайта мәлімдеді.

ОСК рәсімдер бойынша нұсқаулықтар шығарса, СБМ дауыс беру, дауыстарды санау және нәтижелерді жариялауға қатысты кейбір аспектілер бойынша егжей-тегжейлердің жетіспеушілігін атап айтты. ОСК ресми дайындыққа қатысты нұсқаулықтарынан басқа, сайлау рәсімдері бойынша бейне материалдар мен баспа нұсқаулықтарын шығарды. АСК төмен деңгейлі комиссияларға жүйелі дайындықтар ұйымдастыру үшін жауапты болды. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ бақылаушылары дайындықтардың техникалары мен нәтижелілігі облыстар арасында ерекшеленгендігін атап айтты.

Дауыс берушіні тіркеу

Дауыс берушілер олардың тіркелген тұрғылықты жері бойынша сайлаушылар тізіміне енгізіледі. Әкімдіктер (жергілікті атқарушы органдар) сайлаушылар тізімдерін құрастыруға жауапты болса, ОСК жалпы ұлттық электрондық сайлаушылар тізбесінен сайлаушылар тізімдеріндегі қателерді тексерді. 30 желтоқсаннан бастап УСК сайлаушылар тізімдерін одан әрі растауды жүргізді. Дауыс берушілер өздері жайлы мәліметтерді және дауыс беретін жерді тиісті УСК-на барып немесе осы мақсатта орнатылған арнаулы желілерге қоңырау шалу арқылы тексерді. Тексеру электрондық пошта немесе Үкіметтің веб порталы арқылы, дауыс берушілерді үйіне барып тексеру арқылы азырақ жүргізілді. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ бақылаушылары айтқандай, сайлаушылардың тізімдері барған УСК-да көпшілікке жария етілген жоқ.²⁶ Жалпы алғанда, сайлаушылар тізімдері УСК-на растау үшін тапсырылғанға дейін 9,305,106 сайлаушы тіркелді. Сайлау күні тұрғылықты жерлерінен қашық болатын сайлаушылар дауыс беру үшін дауыс беру күнінен бір күн бұрын сағат 18:00 дейін учаскелік сайлау комиссиясына жолығып сырттай дауыс беру куәлігін алды.

²² Қарағанды, Қостанай, Қызылорда, Солтүстік Қазақстан, Павлодар және Жамбыл облыстарындағы ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ бақылаушылары берген есептерге сәйкес УСК мүшелерінің басым бөлігі бір мекеменің (көбінесе мектептердің) жұмыскерлері болған жағдайларында әділдік мәселесі көтерілді.

²³ Кей жағдайларда дайындық отырыстарын Қарағанды облысының жергілікті билік органдары жүргізді. Алматы және Астана қалаларында, сондай-ақ Алматы, Ақмола, Қарағанды, Маңғыстау, Солтүстік Қазақстан, Павлодар облыстарында сайлау комиссиялары көбінесе әкімдік ғимараттарында орналасты. Сайлау комиссияларының мүшелері Астана қаласының, Ақмола, Алматы және Қызылорда облыстарының әкімдіктері мен мәслихаттарының қызметкерлері болды. Әкімдіктер Жамбыл облысында және Тараз қаласында дауыс берушілерге нұсқаулықтар өткізді. Қызылорда қаласының ОСК облыстық әкімдіктен УСК төрағаларына семинар ұйымдастыруға қаржылай көмек алды.

²⁴ 2011 жыл ішінде Алматы қаласының АСК-да қызметкерлердің шамамен 50 пайызы қызметін ауыстырды, Алматы облысында – 10-30 пайыз, Атырау облысында – шамамен 20 пайыз, Қарағанды облысында –20-30 пайыз, Ақмола облысында – шамамен 25 пайыз.

²⁵ ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ бақылаған процестерден, жоғары тұрған комиссия мүшелерімен тағайындалған комиссия мүшелері қызметтің ауыстырылуын өздері немесе мәслихаттар тағайындайды.

²⁶ Ақмола, Алматы, Шығыс Қазақстан, Қарағанды, Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстары.

* Осы аралық есеп ағылшын және орыс тілдерінде қол жетерлік. Бұл құжаттың ағылшын тіліндегі нұсқасы ғана ресми нұсқасы болып табылады.

Партия мен кандидатты тіркеу

Осы сайлауға үміткерлерді ұсыну барысы 16 қарашада басталып, 5 желтоқсанда аяқталды. Тіркелген 10 саяси партияның сегізі кандидаттар тізімін тапсырды және олардың барлығын ОСК заңмен белгіленген мерзімде тіркеді.²⁷ Кейіннен «Руханият» партиясы дауысқа түсетін кандидаттарды ұсынудың белгіленген ережелерінің бұзылуына негізделген ОСК-ның 28 желтоқсандағы шешімімен партиялық тізімнен шығарылды.²⁸ Аудандық сот ОСК шешімін апелляция бойынша қолдады. ОСК басқа партиялардың кандидаттарының ұсыну процесіне қатысты заң бұзушылықтары болмағандығын растады. Бұдан әрі, ЖСДП жетекшілерінің біреуін қосқанда бірнеше кандидат салық декларацияларын тапсыру дұрыссыздығына негізделген ОСК-ның 6 және 10 қаңтардағы шешімдерімен тіркеуден алып тасталды.²⁹ Осы тіркеуден алып тастау жағдайлары салық органдары тиісті мәлімдеме бергеннен кейін орын алды, ал мүдделі үміткерлерге осыған жауап ретінде әрекет ету құқығы берілген жоқ. Саяси партияны тізімнен шығарып тастау тәртібі тиісті процесс толықтай тексерілгендігі жайлы сұрақ туғызады.

Сайлау алдындағы жағдайлар

Сайлау алдындағы үгіт шараларының қарқыны сайлау күніне дейінгі екі апта ішінде айтарлықтай артқанымен, әсіресе ауылды мекендерде жалпы үгіт науқаны бәсеңдеп қалды. Қыс мезгілінің қатаң жағдайлары, мемлекет тәуелсіздігінің 20 жылдық мерейтойы, сондай-ақ жаңа жылға арналған мерекелік шаралар сайлау алдындағы үгітке арналған уақытты және көпшіліктің назарын шектеді. Маңғыстау облысының Жаңаөзен қаласында орын алған тәртіпсіздіктер мен қалада төтенше жағдайдың орнатылуы науқанның мәселесіне айналып, сайлау барысы кезінде азаматтардың құқығын шектеді. Шектеулі саяси жарыс саяси алуан түрлілік арасында қысқартылған таңдаумен сипатталып, плюралистік және шынайы сайлау пікірталас санының жетіспеушілігіне әкеліп соқты.

Айта кетерлік жайт, ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ осы сайлауға қатысу рұқсатын алған партиялардың үгіт-насихат шараларына ешбір кедергілер болмағаны туралы ақпарат алған жоқ. «Нұр Отанның» үгіттеу іс-шаралары бүгінгі күнге дейін ең елеулі болып табылады. «Ақ Жол», ҚКХП және «Әділет» партияларының үгіт материалдары азырақ байқалды. Басқа қалған партиялардың үгіт шаралары бәсең әрі көзге көрінбеді. Үгіт-насихат көбінесе билбордтар, баннерлер, постерлер және жаңа жыл құттықтаулары жазылған буклеттер арқылы, сондай-ақ БАҚ және дауыс берушілермен өткізілген шағын кездесулер арқылы жүргізілді. Кей партиялар сайлауға дейінгі соңғы екі аптаның ішінде дауыс берушілерді үйлеріне барып үгіттеумен айналысты. Үгіт науқанының соңғы аптасында бірнеше митингілер болып өтті.

²⁷ «Нұр Отан» халықтық демократиялық партиясы (127 кандидат), Патриоттар Партиясы (20), «Руханият» партиясы (27), Қазақстанның Демократиялық Партиясы, «Ақ Жол» (60), ЖСДП (54), Қазақстанның Коммунистік Халық Партиясы (ҚКХП) (21), «Ауыл» социал демократиялық партиясы (18) және «Әділет» демократиялық партиясы (59) барлығы 15 желтоқсанға дейін тіркелді.

²⁸ Бас Прокуратураның шығарған айыбы партиялық тізімдерде үміткерлерді ұсыну үшін Төтенше Жиналыс ашуға қажетті Партияның Республикалық Комитетіндегі кворумның жетіспеушілігіне, сондай-ақ партияның аймақтық бөлімшелерінің Төтенше Жиналысқа өз өкілдерін ұсынуға арналған отырыстарды өткізу мүмкінсіздігіне негізделеді. «Руханият» партиясының жетекшісі кейбір техникалық қателіктердің кеткендігін айта отырып, ешбір партия кезектен тыс Мәжіліс сайлауына берілген тығыз уақытта белгіленген ережелерді орындап үлгермегені деп мәлімдеді.

²⁹ Бұл «Нұр Отаннан» - төрт, «Ақ Жолдан» - бес, ЖСДП-нан - алты, «Ауыл» партиясынан – екі, «Әділеттен» – төрт және Патриоттар партиясынан – үш кандидатқа әсерін тигізді. ОСК партиялық тізімнен алып тастау туралы шешім салық органдары берген қорытындылар нәтижесіне ғана негізделіп қабылданды деп өз пікірін білдірді. Тіркеуден алып тасталған кандидаттар олардың салық декларациясындағы қателіктердің анықталғаны туралы хабардар етілмеген әрі оларға салық органдары мен ОСК-на өз дәйектері мен қарсылықтарын білдіру мүмкіндігі берілген жоқ. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ жергілікті сайлауда салық декларациясындағы анықталған кемшіліктер негізінде кандидаттарды тізімнен көптеп алып тастау туралы ақпарат бар.

* Осы аралық есеп ағылшын және орыс тілдерінде қол жетерлік. Бұл құжаттың ағылшын тіліндегі нұсқасы ғана ресми нұсқасы болып табылады.

Сайлау алдындағы үгіт шаралары алда болатын экономикалық дағдарыс кезінде әлеуметтік және экономикалық даму, өрлеу және әл-ауқатты арттыру, саяси жүйені дамыту, сондай-ақ аймақтық экономикалық біріктіру мәселелеріне бағытталды. «Нұр Отан» партиясы Президент пен билеуші партияны тұрақтылық, даму және ұлтаралық келісім кепілі ретінде ұсынды. Сайлаудың ресми жарияланымдары мен Қазақстан тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған жарнамалар «Нұр Отанның» үгіт материалдарына ұқсас болды. Бұл жағдай шынымен де мемлекет пен партияның айырмашылығын көзге көрінбейтін қылды.

Үгіттеу науқанының басталуы Қазақстан тәуелсіздігінің 20 жылдығын жалпы ұлттық тойлау күнімен тұспа-тұс келді. 16 желтоқсан күні Жаңаөзен қаласында құқық қорғау органының қызметкерлері мен осымен бірнеше ай бойы ереуілге шыққан энергетика саласының жұмысшылары арасында қақтығыстар болды.³⁰ 17 желтоқсаннан 5 қаңтарға дейін қалада төтенше жағдай жарияланып, қала қоршауға алынды. Төтенше жағдай кезіндегі шектеулер сөз бостандығын, жиналыстар еркіндігі мен бұл елді мекенде жүріп-тұру еркіндігінің айтарлықтай шектелуіне әкеліп соқты. Қалада төтенше жағдайдың қаңтардың 4-нен айдың соңына дейін ұзартылу себебі көпшілікке түсініксіз. Конституциялық Кеңес бастапқыда Жаңаөзенде Мәжіліс депутаттығына сайлау өткізу болмайтындығы туралы өз пікірін білдірді, бірақ Президент бұған қарсылық танытып, ОСК ол жерде Мәжіліс сайлауын өткізбеу туралы шешімін алып тастады. Дегенмен, басқа азаматтық құқықтарының шектеулері өзгеріссіз қалды.

Жаңаөзен қаласында 16 желтоқсанда орын алған оқиғалар және кейіннен жарияланған төтенше жағдай ұлттық үгіт науқанының мәселесіне айналды. «Нұр Отан» әлеуметтік мәселелерге көп көңіл бөле отырып, сайлау бағдарламасын қайта қарастыру туралы өз шешімін айтты. ЖСДП Маңғыстау облысындағы үгіт-насихатын жүргізбейтін болды. «Руханият» басшылығы партияның жалпы тізімнен шығып қалуы партияның құқық қорғаушы органдарымен бұл жерде болған жағдайды реттеу тәртібін сынға салу нәтижесінде болғанын мәлімдеді. Тіркелмеген «Алға» партиясы олардың жетекші екі мүшесі Үкіметтің Жаңаөзендегі жағдайды реттеу тәртібін сынға салғаны үшін тергелгендігін айтты.³¹

БАҚ жағдайлары

Ақпаратты заңсыз жария еткені үшін қылмыстық жаза және Президент пен лауазымды тұлғаларға қамтамасыз етілген арнайы қорғау шаралары сөз бостандығы мен цензураға салынған тыйым туралы конституциялық кепілдікті шектейді. Азаматтық кодексте ақпаратты заңсыз жария ету және белгіленген мерзімнің жоқтығы себебінен талап етілген шектен тыс залалдар журналистерді өзін-өзі цензурауға мәжбүрлейді.³² Бақылаушылармен кездескен бірқатар саяси партиялар, азаматтық қоғам және БАҚ өкілдерінің айтуынша баспа ұйымдарының бостандығының жетіспеушілігі мен телевизиялық көңіл көтеру бағдарламаларының басымдығы электрондық БАҚ-та сайлау кезеңдері арасында іс жүзінде саяси алуан түрліліктің жоқтығын дәлелдейді. Заңды шектеулерге³³ және билік

³⁰ 22 желтоқсан жағдайы бойынша Бас прокуратура тәртіпсіздіктер нәтижесінде 16 адам қаза тапқандығын растады.

³¹ «Алға» партиясының астаналық бөлімшесінің төрағасы Астанада 29 желтоқсан күні ұсталды. «Алға» партиясының Алматы бөлімшесінің төрағасы 6 қаңтарда Ақтау қаласында қолға түсті.

³² БАҚ ұйымдарынан талап етілген залал нәтижесінде БАҚ ұйымдары банкрот болды. 2011 жылдың соңында «Қоғамдық Оппозиция» газетіне қарсы тиісінше 500 млн. теңге (2.5 млн. еуро) және 50 млн. теңге (253,000 еуро) сомаларын өндіріп алу талабымен ақпаратты заңсыз жария етуге қатысты екі сот ісі берілді.

³³ 2010 жылғы «Қазақстан Республикасының ақпараттық-коммуникациялық желілер мәселелері жөніндегі кейбір заңнамалық актілеріне өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» заң форумдар мен блогтарды қосқанда, интернет ақпараттарының барлық нысандарын БАҚ ұйымдарымен теңестіреді, осыған байланысты бұл ереже қолданыстағы қылмыстық, азаматтық және әкімшілік заңнамаларына қолданылады. Бұл заңға қатысты ЕҚЫҰ БАҚ еркіндігі жөніндегі өкілі (БЕӨ) сын пікірін білдірді <http://www.osce.org/fom/51086>.

* Осы аралық есеп ағылшын және орыс тілдерінде қол жетерлік. Бұл құжаттың ағылшын тіліндегі нұсқасы ғана ресми нұсқасы болып табылады.

органдарының³⁴ веб сайттарға шығу мүмкіндігін шектеуіне қарамастан, интернет пікірлер плюрализмінің деңгейі мен жаңалықтар көзін көрсететіндігі күннен күнге артып келеді.

2011 жылдың 28 желтоқсан күні Сенат «Теле және радио хабарлау туралы» жаңа заң қабылдады. Үкіметтің электрондық БАҚ-ты, атап айтқанда шетелдік серіктік телеарналарды, бақылауын күшейтетін әрі плюрализмді одан әрі шектейтін заң халықаралық және ұлттық БАҚ сарапшылары арасында көптеген пікірталас тудырды.³⁵ Президент 6 қаңтар күні қол қойған «Ұлттық қауіпсіздік туралы» жаңадан қабылданған әрі ұлттық қауіпсіздікке төнген қауіп деп есептелетін жағдайларда сөз бостандығын шартты шектеуге негіз бола алатын заңға қатысты көптеген сұрақтар пайда болды.

«Сайлау туралы» заң мемлекеттік және коммерциялық электрондық және баспа БАҚ ұйымдарын дауысқа түсетін кандидаттардың барлық ауқымда тең негізде жариялануын қамтамасыз етуге міндеттейді.³⁶ ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ БАҚ-қа жүргізген мониторинг нәтижелері сайлауға қатысушыларды үгіттеу шаралары коммерциялық телеарналарға қарағанда мемлекеттік телеарналарда тең болғандығын көрсетті.³⁷ Мемлекеттік «Қазақстан» және «Хабар» арналарында сайлау алдындағы үгіт шараларының 25 және 21 пайызы тиісінше «Нұр Отанға» арналған болатын. Салыстыратын болсақ, «Әділет», «Ақ Жол», «Ауыл», ҚКХП, ЖСДП, Патриоттар Партиясының сайлау алдындағы үгіт шаралары «Қазақстан» арнасында 10 мен 14 пайыз арасын қамтыды, ал «Хабар» арнасында бұл партиялардың сайлау алдындағы үгіт шаралары 12 мен 15 пайыз арасын қамтыды. «Астана» және «7 арна» арналары «Нұр Отанға» қатысты сайлау алдындағы үгіт шараларына 81 бен 52 пайыз бөліп, едәуір әділетсіздік көрсетті. Ал қалған коммерциялық телеарналар теңдестірілген үгіттеу жасады. «Нұр Отанды» бақыланған телеарналарда жағымсыз жағынан жария ету мүлдем орын алған емес («31 арнада» 2 пайыз орын алды).

Алайда, мемлекеттік «Қазақстан» және «Хабар» арналарының жаңалық бағдарламаларында екі партия жағымсыз жағынан жария етілді.³⁸ Үгіттеуге арналған бағдарламалар санының айтарлықтай үлесі, атап айтқанда мемлекеттік телеарналарда, Қазақстан тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналды, және мемлекеттің лауазымды тұлғаларының қосымша жария етілуі нәтижесінде «Нұр Отан» билеуші партиясы ерекше артықшылыққа ие болды.³⁹

Бұдан әрі, ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ БАҚ-қа жүргізген мониторинг нәтижелеріне сәйкес сайлауға қатысатын жеті партияның бесеуі ақылы саяси жарнамаға арналған эфир уақытын сатып алған. Саяси партиялардың өкілдері үгіт науқаны кезінде кешкі эфир уақытының бағалары екі есе жоғары болғандығына шағым білдірді. Үгіттеу шараларының ақпараттары мен ақылы жарнамалар сайлауды жариялау кезінде басым болды. Сұхбаттар болған жоқ деп айтуға болады. Сайлауға екі күн қалғанда барлық сайлауға қатысушы партиялар бір телевизиялық пікірталасқа қатысты. Бұл БАҚ-тың қоғам

³⁴ Бас прокуратура берген ресми ақпаратқа сәйкес 2011 жылы 400-ден астам вебсайтқа шығуға тыйым салынды. 16-18 желтоқсанда Жаңаөзенде орын алған оқиғалар кезінде журналисттер қалаға кіре алмады, ұялы телефондар желісі ағытылып, вебсайттар Жаңаөзен қаласының өзінде жабылып қалды. Бас прокуратура өкілдерінің айтуынша, бүкіл ел бойынша осы оқиғалардан кейін екі күн бойы Қазақтелеком коммуникация операторы арқылы берілетін Твиттер әлеуметтік БАҚ платформасына шығу техникалық ақаулықтар себебінен мүмкін болмады.

³⁵ Сол күні ЕҚЫҰ БАҚ еркіндігі жөніндегі өкілі Президентті бұл заңға вето білдіруге шақырды. ЕҚЫҰ БЕӨ баспасөз хабарламасын мына сайттан алуға болады: <http://www.osce.org/fom/86713>.

³⁶ «Сайлау туралы» заңның 27 бабы 7 тармағын қараңыз.

³⁷ ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ үгіт-насихат науқаны кезінде алты телеарнада БАҚ-қа сандық және сапалық мониторинг жүргізді: «31 арна», «Астана», «Қазақстан», «Хабар», «КТК» және «7 арна».

³⁸ «Руханият» үгін науқаны кезінде берілген жарияланымдардың 61 пайызында жағымсыз жағынан көрсетілді, ал 7 қаңтардан бастап ЖСДП жарнамалардың 14 пайызында жағымсыз жарияланды.

³⁹ Жоғарыда келтірілген көрсеткіштер саяси партиялардың үгіт жарнамаларына қатысты. Өртістердің негізгі оқиғаларды жария етуін қосқанда «Нұр Отан» билеуші партиясының артықшылығы сөзсіз: мемлекеттік телеарналардағы үгіттеу жарнамаларының жалпы санының тиісінше 45 және 46 пайызы билеуші партияға арналды. Жалпы айтқанда, тәуелсіздіктің 20 жылдығының жетістіктеріне арналған жарнамалардың 9 сағаты мемлекеттік телевизиялық арналарда көрсетілді.

* Осы аралық есеп ағылшын және орыс тілдерінде қол жетерлік. Бұл құжаттың ағылшын тіліндегі нұсқасы ғана ресми нұсқасы болып табылады.

мүддесіндегі мәселелер туралы және саяси алуан түрлілік жөнінде ашық әрі анық пікір алмасуды, дауыс берушілерді ақпараттандырылған таңдау жасау мүмкіндігімен қамтамасыз ету қабілетіне қауіп төндірді.⁴⁰

Шағымдар мен апелляциялар

«Сайлау туралы» заң сайлау дауларын шешуге бірыңғай иерархиялық құрылымды көздемейді. Ол сайлау комиссияларына, соттарға және прокуратураларға сайлау заңнамасының бұзылуына қатысты шағым жасау мүмкіндігін береді.

Осы сайлауда шағымдар бастапқыда ОСК-на немесе Бас прокуратураға, не екеуіне қатар жолданды. Дауыс беру күнінің алдында ОСК-на Мәжіліс депутаттығына сайлауға қатысты 52 шағым келіп түсті, олардың 3-і ғана ашық отырыста алқалы түрде қаралды.⁴¹ Одан әрі зерттеу қажет болған жағдайларда ОСК шағымдарды фактілерді анықтау үшін прокуратураларға немесе басқа құзыретті органдарға жолдады. Кей жағдайларда ОСК шағымдарды төмен тұрған сайлау комиссияларына олардың құзыреттілігіне сәйкес соңғысы шешім қабылдау үшін жолдады.⁴² ОСК заң мамандары басқа қалған шағымдарды мүдделі тараптардың қатысуынсыз қарастырды; оларға жауаптар хат түрінде жіберілді.

Республика бойынша прокуратураларға сайлау заңнамасының бұзылуына қатысты барлығы 64 шағым келіп түсті, олардың 22-сі Бас прокуратураға жолданған еді. Бас прокуратура басым жағдайларда ескертулер шығарды. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ Мәжіліс сайлауына қатысты сотқа жолданған сегіз шағым мен апелляция туралы хабардар. Олар партиялық тізімді тіркеуден бас тарту, үгіттеу ережелері, сайлану құқығын бұзу жағдайларына және кандидаттарды тіркеуден алып тастауға қатысты болды.

Жалпы айтқанда, ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ бақылаушылары саяси партиялармен қатар барлық сайлау мәселелері бойынша құзыреті бар мамандармен сайлау дауларын шешу кезінде заң нормаларын дұрыс түсінбеген кездерді атап айтты. Сайлау дауларын шешу тиісінше жүргізілмеді әрі толығымен айқын болмады; бұл негізді шешімдер мен тиісті процестің жоқтығымен түсіндіріледі. Миссия кеңесшілері сайлау барысының, соттар мен прокуратуралардың сайлауға қатысты дауларды шешудегі тәуелсіздігі мен әділдігіне деген сенімсіздіктерін білдірді. ОСК мен прокуратураларға келіп түскен шағымдарды қарастыру уақыты үнемі заңмен белгіленген оларды қарастыруға берілген мерзімнен асты.⁴³ Бұл жағдай осы сайлау кезіндегі тығыз уақытты ескере отырып, сайлауға қатысты даулардың тиісті түрде шешілуін шектеді.

⁴⁰ 1990 жылғы ЕҚЫҰ Копенгаген Құжатының 7.7 бабын; 1994 жылғы Будапешт Құжатының 36 бабын; және БҰҰ Сөз еркіндігі жөніндегі Арнайы Баяндаушысының, ЕҚЫҰ БЕӨ-нің және АХҚАК Сөз бостандығы және Ақпарат қол жетімділігі жөніндегі Арнайы Баяндаушысының БАҚ және сайлау жөніндегі бірлескен мәлімдемесін қараңыз, <http://www.osce.org/fom/37188>.

⁴¹ Екі шағым ЖСДП облыстық бөлімшелерінен келіп түсті және сайлау комиссияларына дауыс бермейтін өкілдерді ұсынуға берілген уақыт тығыздығының мәселесін көтерді. ОСК шағымдарды қанағаттандырып, барлық саяси партияларға дауыс бермейтін өкілдерді ұсынуға қосымша уақыт берді. Үшінші шағымды Ақ Жол партиясы Қызылорда АСК төрағасының әрекетіне қатысты берді.

⁴² Кейбір жағдайларда ОСК шағымдарды төмен деңгейлі комиссияларға жолдаған кезде ол тиісті заң ережелері үзінділерін беріп, өз шешімдерін ұсынды.

⁴³ Сайлау заңнамасының бұзылуына қатысты шағымдарды қарастыруға берілген мерзім бес күнді құрайды, ал сайлау комиссияларының шешімдеріне, әрекеттеріне (әрекетсіздіктеріне) қатысты берілген шағымдарды қарастыру мерзімі шағым келіп түскен күннен бастап үш күнді құрайды. Мемлекеттік органдар мен ОСК сайлау комиссиясына немесе басқа мемлекеттік органға келіп түскен шағымдарды, оның бастапқы тапсырылған күнін есепке алмай, бірінші рет келіп түскен шағым ретінде қарастыру үшін заңмен белгіленген уақыт шектеулеріне түсініктеме берді.

* Осы аралық есеп ағылшын және орыс тілдерінде қол жетерлік. Бұл құжаттың ағылшын тіліндегі нұсқасы ғана ресми нұсқасы болып табылады.

Әйелдердің қатысуы

Әйелдер қоғамдық өмірге белсенді араласатынымен (көбінесе азаматтық қоғам топтары мен кей реттерде саяси партияларда), олар жоғары шешім қабылдаушы деңгейлерде өкілдік етпейді. Таратылған парламенттің 107 орнының 17-сін әйелдер алған. 47 сенатордың екеуі және Үкіметтің 18 мүшесінің 2-і - әйелдер. Осы сайлауда әйелдер кандидаттардың 21 пайызын құрайды. Сайлауды ұйымдастыру органдары ішінде ОСК 7 мүшелерінің екеуі - әйел. Алайда, олар УСК деңгейінде көбірек өкілдік етеді, себебі олардың көбісі УСК-лар орналасқан мемлекеттік қызмет саласында, әсіресе мектептер мен медициналық мекемелерде еңбек етеді.

Ұлттық азшылық өкілдерінің қатысуы

2009 жылғы халық санағының нәтижелеріне сәйкес Қазақстан халқының 63.1 пайызы - қазақтар. Ең көп ұлттық азшылық болып табылатын орыс ұлты өкілдерінің саны ел халқының 23.7 пайызын құрайды. Басқа азшылық өкілдеріне өзбектер (2.9 пайыз), украиндықтар (2.1 пайыз), ұйғырлар (1.4 пайыз), татарлар (1.3 пайыз), немістер (1.1 пайыз), кәрістер, белорустар мен поляктар жатады.⁴⁴ Конституцияға сәйкес орыс тілі қазақ тілімен қатар тең негізде мемлекеттік мекемелер мен жергілікті билік органдарында қолданыла алады. Сайлау және үгіт материалдары қазақ және орыс тілдерінде жасалған.

Мәжілістің қалған тоғыз орнын алатын тоғыз кандидатты 16 қаңтар күні Қазақстанда тұратын 100-ден астам азшылық топтарының 8-ін, сондай-ақ қазақ халқының көпшілігі өкілдік ететін ҚХА сайлайды. Оларды ұсынғаннан кейін бұл үміткерлер ҚХА мүшелерімен қатар он күн бойы үгіт-насихат жүргізді. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ СБМ бұл процестің бөлігін бақылаған жоқ.

Жергілікті және халықаралық сайлау бақылаушылары

Заң халықаралық және жергілікті бақылауды көздейді. Жергілікті бақылаушыларды саяси партиялар не қоғамдық бірлестіктер ұсына алады. Ресми аккредиттеу рәсімі болмаса да, бұл бақылаушылар оларды ұсынатын ұйымнан ресми хат тапсыруға тиіс. «Кезектен тыс парламенттік сайлауды бақылау жөніндегі қоғамдық комиссия», Тәуелсіз бақылаушылардың республикалық желісі (ТБРЖ) және «Сайлау» ҰЕҰ коалициясы бақылаушылармен дауыс беру күні және оған дейін кездесті. Сонымен қатар, АСК 20,029 партия бақылаушыларын тіркеді, олардың 18,734 «Нұр Отанның» атынан қатысады.

Халықаралық бақылаушыларды ОСК тіркейді. Осы сайлауға ОСК ЕҚЫҰ/ДИАҚБ, ЕҚЫҰ ПА, ЕКПА, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы және Түркі тілдес мемлекеттердің Ынтымақтастық жөніндегі Кеңесі, Ислам Ынтымақтастық Ұйымы және Түркі тілдес мемлекеттердің Парламенттік Ассамблеясы халықаралық бақылаушыларды, сондай-ақ екіжақты сайлау комиссиялары мен лауазымды тұлғаларды аккредиттеді. Жалпы айтқанда, 819 халықаралық бақылаушы осы сайлауды бақылау үшін аккредиттелді.

Дауыс беру күні

Бүкіл республика аумағында дауыс беру күні тыныш өтті. ОСК сайлаушылардың 75 пайызының келгендігін хабарлады, бірақ олар 12:00 дейін алдын ала нәтижелерді жариялаған жоқ.

Жалпы, бақылаушылар сайлау учаскелеріндегі ашылу және дауыс беру деңгейін оң бағаласа, жалған дауыс беру жағдайлары байқалып, дауыс санау және нәтиже жариялау процестерінде ашықтық пен рәсімнің сақталуы айтарлықтай жетіспеді. Соның нәтижесінде көптеген жағдайларда бақылаушылар дауыс берушілердің шынайы таңдау жасағандығын анықтау мүмкіндігі болмады.

⁴⁴ http://www.eng.stat.kz/perepis_nasl/Pages/n1_12_11_10.aspx. қараңыз.

* Осы аралық есеп ағылшын және орыс тілдерінде қол жетерлік. Бұл құжаттың ағылшын тіліндегі нұсқасы ғана ресми нұсқасы болып табылады.

Дауыс беру басталғанға дейін бюллетеньдерді санап алмау (тексерілген сайлау учаскелерінің 17.6 пайызы) немесе сайлау учаскесінің ашылуы жөніндегі хаттаманы жасай алмау (14 пайыз) сияқты рәсімдік кемшіліктерді санамағанда, көптеген тексерілген сайлау учаскелеріндегі ашылу тәртібі оң бағаланды. Барып тексерілген сайлау учаскелерінің 91.5 пайызында дауыс беру барысы оң бағаланып, рәсімдер сақталды. Бірақ, төмен және өте төмен талдаулардың 8.5 пайызында жүйелі кемшіліктер анықталды. Тексерілген рәсімдік қателіктерде сайлаушылар тиісті құжатсыз дауыс берген (5.5 пайыз), топпен дауыс берген (7.6 пайыз) және басқа біреу үшін дауыс берген (2.7 пайыз) жағдайлар орын алды. Дауыс берушілер бюллетеньдерді жасырын түрде толтырмаған (9.9 пайыз). Бюллетень жәшіктері тиісті түрде мөрмен жабылмаған (6.6 пайыз) және сайлаушылар тізіміндегі ұқсас қолтаңбалар (10.8 пайыз) жағдайлары бойынша дауыс беру кезінде мәселелер қозғалды. УСК-ның басым бөлігінде бақылаушылар жалған дауыс беру жағдайларын атап айтты (22 жағдай).⁴⁵

89 сайлау учаскесінде бақылаушыларға сайлау барысын бақылауға рұқсат берілген жоқ және оларға үнемі сайлаушылар тізімдерін қарастыруға жол берілмеді. Барып қатысқан сайлау учаскелерінің 8.9 пайызында ашықтық жетіскен жоқ (8.9 пайыз), себебі олар үнемі арнайы белгіленген «бақылаушылар орындарына» сілтеп, дауыс беру рәсімдерін толық түсінбеген (7.7 пайыз).

Әйелдер УСК мүшелерінің 76 пайызын құрады және халықаралық бақылаушылар барып қатысқан сайлау учаскелерінің 47 пайызын әйелдер басқарған. Саяси партиялардың бақылаушылары сайлау учаскелерінің басым бөлігінде болды (89 пайыз), онда «Нұр Отан» партиясының өкілдері (78 пайыз), ЖСДП партиясының өкілдері (31 пайыз) және «Ақ Жол» партиясының өкілдері (28.2 пайыз) болды. Жергілікті азаматтық қоғам ұйымдарының атынан келген бақылаушылар дауыс беру кезінде тексерілген сайлау учаскелерінің 45 пайызында болды.

Дауыс санау тәртібі 110 сайлау учаскесінде тексерілді және оларға 45 жағдайда төмен және өте төмен бағалары берілді. Рәсімді сақтаудағы елеулі кемшіліктер тіркелді. Олардың арасында дауыс берген бірқатар адам сайлаушылар тізімдерінен табылмады (42 бақылау) және бюллетень жәшігіндегі бюллетеньдердің санын белгілі адамдармен сәйкестендіру тәртібі жеткілікті түрде қадағаланбағандығын білдіреді. Бюллетень жәшіктеріндегі бюллетеньдердің санын оларды партиялар бойынша бөлмей тұрып санамау жағдайлары болған (67 жағдай), осылайша бақылау рәсімдерінің бұзылу қаупі пайда болды. Сонымен қатар, кейбір жерлерде, комиссиялар барлық бюллетеньдерді санамай, бюллетеньдердің жалпы санынан басқа партиялар жинаған көрсеткіштерді Нұр Отан партиясының дауыстарын анықтау үшін алынды. Оған қоса, басқа партиялардың бюллетеньдері «Нұр Отан» партиясының жинақтарында табылды және олар саналмағандықтан осындай қаншама бюллетеннің орындары ауыстырылғандығын анықтау мүмкін болмады.

Дауыстарды санау барысының ашықтық тәртібі бұзылды, себебі бақылаушыларға бюллетеньдердегі жазбаларды көру үшін дауыс санау үстелдеріне жақын келуге рұқсат берілген жоқ (45 жағдай). Бұдан басқа, УСК әр бюллетеньде белгіленген дауыс берушінің таңдауын жария етпеді (82 пайыз). Соның нәтижесінде көптеген жағдайларда дауыс берушілердің жасалған таңдаулары көрініс табылғандығына және қорытынды хаттамаларда жазылатындығына көз жеткізу мүмкін болмады. Сегіз жағдайда бақылаушылар жалған дауыс берілген сипаттарын айтып жеткізді.

Саяси партиялардың бақылаушылары 94 сайлау учаскесінде өкілдік етілген, олардың басым бөлігі «Нұр Отанның» атынан (90 жағдай), ЖСДП партиясының өкілдері 48 сайлау учаскесінде және «Ақ Жолдың» мүшелері 37 сайлау учаскесіне қатысты. Басқа партиялардың дауыс санау рәсімдеріне қатысу үлесі төмен болды. Азаматтық қоғам ұйымдарынан келген жергілікті бақылаушылар 46 сайлау учаскесіне барып қатысты.

⁴⁵ Кейбір БАҚ ұйымдары бірқатар кемшіліктер туралы хабарлады, және мәлімделген жалған дауыс берілген жағдайлардың бейне түсірілімдерін онлайн желісінде жария етті. Бейне түсірілім <http://www.azattyq.org> және <http://www.kplus-tv.net> сайттарында (Youtube-ға ғана қолжетімді).

* Осы аралық есеп ағылшын және орыс тілдерінде қол жетерлік. Бұл құжаттың ағылшын тіліндегі нұсқасы ғана ресми нұсқасы болып табылады.

Бақылаушылар ОСК-да УСК хаттамаларының 143 нәтиже шығару формаларын тапсырды. Кей жағдайларда УСК хаттамалары ОСК кеңселерінде толтырылды (36 ОСК-да тексерілді), сондай-ақ УСК хаттамаларын түзеткен кезде ОСК-ның ресми шешімдерін сақтамады (28 тексеру). Бақылаушылар қатысқан 54 ОСК-да УСК хаттамаларын реттеген кезде мәселелер туындады.

Жалпы, ОСК-да сайлау нәтижелерін шығару тәртібі ашық өтті деп бағаланды, бірақ кейбір ескертулер орын алды. Кейбір жағдайларда ОСК-на материалдарды тасымалдауда ұзақ кешіктірулерге жол берілді, бақылаушыларға мәліметтерді енгізу процесін бақылауға рұқсат берілген жоқ.

Дауыс беру күні халықаралық бақылаушылар тиісті УСК қабылдамаған жергілікті бақылаушылар берген шағымдар болғандығын жеткізді. Шағым берушілерден басқа бақылаушылардың және УСК төрағасының немесе хатшысының қолтаңбаларымен бекітілген жағдайда ғана тапсырыла алатын ресми актіні толтыру талап етілді. Бірнеше УСК төрағалары осы актілерге⁴⁶ қол қоюдан және тіркеуден бас тартты. Бұл тәжірибе заңда кепілдік берілген тиісті процестің орындалуына кедергі жасады.

Заңмен қойылатын талаптармен қатар ОСК ұлттық сайлау нәтижелерін сайлау учаскесінің деңгейінде емес, аймақтық деңгейлер (ОСК) бойынша өз веб сайтында жарияламақшы. ОСК-на сәйкес, заң жеке сайлау учаскелеріне дауыс беру қорытындыларының хаттамаларын және жинақтама кестелерді АСК деңгейінде жариялауды талап етпейді. ОСК-ның бұл шешімі дауыс санау процесінің ашықтығын шектеді.

Осы есептің ағылшын тіліндегі нұсқасы жалғыз ресми құжат болып табылады.

Бейресми аудармалар қазақ және орыс тілдерінде қол жетімді.

Миссия жөнінде ақпарат және алғыс білдіру

Астана, 16 қаңтар 2012 жыл - ЕҚЫҰ/ДИАҚБ Сайлауды Бақылау Миссиясы (СБМ) Астана қаласында 13 желтоқсан күні ашылды, астанада орналастырылған негізгі топты құрайтын 15 сарапшы және 13 облыс орталықтарында орналастырылған 28 ұзақ мерзімді бақылаушыдан тұрады. СБМ мүшелері хх ЕҚЫҰ мүше-мемлекеттерінен келген. Сайлау күні, Халықаралық Сайлауды Бақылау (ХСБ) ЕҚЫҰ ПА делегациясының ХХ және ЕКПА-дан ХХ мүшелерін қосқанда, хх ЕҚЫҰ мүше-мемлекеттерінен ххх қысқа мерзімді бақылаушыны орналастырды. ХСБ Қазақстан Республикасы аумағындағы барлығы хххх-нан хххх сайлау учаскелерінде сайлау барысына бақылау жүргізді және ххх сайлау округтеріндегі ххх сайлау учаскелерінде дауыс санау тәртібі бақылауға алынды. Дауыс санау хх АСК-да бақыланды.

Бақылаушылар Қазақстан Республикасының билік органдарына сайлауды бақылауға шақырған үшін және Сыртқы істер министрлігіне ат салысқаны үшін өз алғыстарын білдіреді. Олар басқа да мемлекеттік мекемелерге, саяси партияларға және азаматтық қоғам ұйымдарымен құрған ынтымақтастықты жоғары бағалайды. Бақылаушылар Астанадағы ЕҚЫҰ Орталығына және басқа да халықаралық ұйымдарға байланыс орнатқаны және қолдау көрсеткені үшін өз ризалықтарын білдіреді.

⁴⁶ Алматы қалаларындағы 187, 157, 218, 196, 300, 55 УСК; Астана қаласындағы 170 УСК, Батыс Қазақстан облысындағы 492 УСК, Оңтүстік Қазақстан облысындағы 989 УСК.

* Осы аралық есеп ағылшын және орыс тілдерінде қол жетерлік. Бұл құжаттың ағылшын тіліндегі нұсқасы ғана ресми нұсқасы болып табылады.

Толығырақ ақпарат алу үшін төмендегі адамдармен хабарласуыңызды сұраймыз:

- Дженс Хаген Эшенбахер мырза, ЕҚЫҰ/ДИАҚБ өкілі (+48 603 683 122);
- Нейл Симон мырза, Байланыс жөніндегі директор, ЕҚЫҰ Парламенттік Ассамблеясы (+45 33 378 036);
- Богдан Торкаториу мырза, ЕКПА делегациясының Хатшысы (+33 388 413 282);

ЕҚЫҰ/ДИАҚБ Сайлауды Бақылау Миссиясы:

Иманов көшесі, 13, 5-қабат,

Астана, 010000, Қазақстан

тел.: +7-7172-901 771, факс:+7-7172-901 772

Электрондық пошта: office@odhr.kz